

УДК 811.161.2:373.611

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЗА РОДАМИ НОВИХ ІНШОМОВНИХ НЕВІДМІНЮВАНИХ ІМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**Фурса В. М.**

У статті визначено основні тенденції родової диференціації нових іншомовних невідмінюваних іменників, виявлено хитання у встановленні родової належності деяких із них та розбіжності в кодифікації родової ознаки.

Ключові слова: невідмінювані іменники, лексико-семантична група, чоловічий рід, жіночий рід, середній рід.

В статье установлены основные тенденции дифференциации рода неизменяемых имен существительных, обнаружено шатание в установлении родовой принадлежности некоторых из них и расхождения в кодификации родового признака.

Ключевые слова: неизменяемые имена существительные, лексико-семантическая группа, мужской род, женский род, средний род.

The article determines the basic tendencies of gender differentiation of the new indeclinable nouns; it reveals the instability in gender determination of some of them and the divergences in regulation of gender features.

Key words: indeclinable nouns, lexical and semantic group, masculine gender, feminine gender, neuter.

Зміни в суспільно-політичному й економічному житті сучасної України, участь у процесах світової глобалізації та міжнародної інтеграції зумовили активну розбудову та поповнення лексики сучасної української мови, формування галузевих термінологій, появу нових понять. Під впливом зовнішньо- і внутрішньомовних чинників в українську мову потрапила значна кількість лексем іншомовного походження, які вступають у лексико-семантичні, словотвірні та граматичні зв'язки з питомими словами чи формами, унаслідок чого з'являються нові тенденції у їхній взаємодії та подальшому спільному функціонуванні. До таких одиниць належать, зокрема, невідмінювані іменники, потенціал яких в останнє десятиліття значно поповнився за рахунок нових запозичень із різних галузей знань та аббревіатур.

Як засвідчила мовна практика останніх десятиріч, під час освоєння нових іншомовних невідмінюваних іменників українською мовою пристосування їх до різних її підсистем, передусім морфологічної та словотвірної, відбуваються динамічні процеси, зумовлені активним входженням цих одиниць до словникового складу української мови, підпорядкуванням усім граматичним категоріям.

У сучасній українській літературній мові розвиваються специфічні критерії мотивації граматичного роду іншомовних невідмінюваних іменників – назв неістот, що зумовлено екстра- й інтралінгвальними причинами, які внесли додаткову мотивацію в наявну структуру родової кваліфікації запозичень. Суть їх полягає в тому, що граматичний рід невідмінюваних іменників іншомовного походження здебільшого визначають за граматичним родом того загального відмінюваного іменника, який становить щодо невідмінюваного родового поняття, бо “запозичене слово ... через відсутність морфологічної мотивованості родової належності асоціюється з родовим словом, унаслідок чого граматичний рід загальної назви переноситься на іншомовне слово” [2, с. 179].

Цей чинник зумовив зміну граматичного значення середнього роду на граматичне значення чоловічого роду в цілій низці іншомовних невідмінюваних субстантивів. Слова **торнадо**, **памперо**, **майстро**, **сироко**, **грего** в сучасній українській мові функціонують як іменники чоловічого роду, бо їхнє родове поняття позначає іменник чоловічого роду **вітер**, пор.: *Руйнівний торнадо пройшовся американськими штатами* (Україна молода); *Торнадо зруйнував багато житлових будинків, машин, повалив дерева* (Україна молода); ... *в Аргентині дме холодний*

памперо (Географія материків); *На південь Італії налетів сироро, наніс піску з Сахари* (Ліна Костенко).

Аналогічна ситуація щодо родової кваліфікації і деяких невідмінюваних іменників лексико-семантичної групи “назви танців”. Як іменники чоловічого роду функціонують: **буги-вуги** (американський парний танець), **лімбо** (сучасний танець-змагання, який походить з острова Тринідад), **сиртакі** (популярний грецький народний танець), **шумі** (салонний бальний танець). Напр.: *Звучать своєрідні сумно протяжні барбадоські пісні, дають концерти шумові оркестри, що використовують як музичні інструменти порожні металеві бочки, виконують запальний народний танець “лімбо”* (Енциклопедія країн світу); *Для багатьох Греція асоціюється саме з повільним і водночас запальним сиртакі* (Танці для всіх); *Під звуки національного грецького інструменту бузуки для Вас станцюють знаменитий сиртакі* (Буковинська правда). Проте не всі невідмінювані іменники цієї лексико-семантичної групи зазнали родової трансформації, пор.: **болеро**, *невідм.*, *с. р.* – старовинний іспанський танець [5, с. 59]; **ліпсі**, *невідм.*, *с. р.* – парний танець [5, с. 491]; **фанданго**, *невідм.*, *с. р.* – іспанський народний танець [5, с. 1315] тощо. Іменник **ча-ча-ча** (швидкий ритмічний танець латиноамериканського походження) в “Українському орфографічному словнику” [6, с. 973] зафіксований як іменник чоловічого роду, тоді як “Великий тлумачний словник сучасної української мови” подає його як іменник жіночого роду [5, с. 1372]. Очевидно, вторинне граматичне значення жіночого роду закріпилося за подібністю цього іншомовного слова до форм відмінюваних іменників з фіналлю, які належать до жіночого роду.

До чоловічого роду віднесено також **брі**, **сулугуні** (за родовою назвою *сир*); **каберне**, **сапераві**, **ркацителі** (за родовою назвою *виноград*); **бенді** (за родовою назвою *хокей з м'ячем*); **регі**, **кантрі** (за родовою назвою *різновид, стиль у музиці*); **метилблау**, **нейблау**, **індантеблау** (за родовою назвою *барвник*); **мачете** (за родовою назвою *ніж*); **комбі**, **багі** (за родовою назвою *автомобіль*); **гохуа** (за родовою назвою *живопис*); **кавасакі** (за родовою назвою *човен*); **карбонадо** (за родовою назвою *алмаз*); **рістрето**, **капучино**, **експресо** (за родовою назвою *напій*), **хачапурі** (за родовою назвою *хліб*) та ін., напр.: *Найвідомішими грузинськими сортами винограду є білий ркацителі та червоний сапераві, які є головною сировиною під час виготовлення різних видів ординарних і марочних вин* (Молодий бувинець); *Мачете гострий, і вага його в руці відчувається* (Валентин Чемерис); *... кавова карта цього закладу, крім традиційного “експресо”, пропонує скуштувати, скажімо, досі мені невідомий “рістрето”* (Без цензури); *У Луцьку виготовили найдовший хачапурі* (Новини УНІАН); *... аджарський хачапурі роблять у вигляді човника із сирим жовтком посередині, є хачапурі у вигляді піци із сиром, запеченим усередині* (Україна молода). Ці приклади свідчать, що перерозподіл граматичного значення роду активно відбувається серед невідмінюваних іменників-неологізмів.

Тенденція до родової диференціації за тематично означуваним словом зумовлює перенесення і граматичного значення жіночого роду відмінюваного іменника, що виступає родовою назвою, на видові номінації іменників – назв неістот невідмінюваного зразка. Наприклад, слова **фіджі**, **урду**, **банту**, **гінді**, **суахілі**, **навахо**, **пуншу**, **пуебло**, **мандинго**, **пехлеві** тощо функціонують як іменники жіночого роду, бо їхнє родове поняття виражає іменник **мова** з графемою жіночого роду, пор.: *... другу молодість переживають такі мови африканських народів, як суахілі, хауса, санго та йоруба* (Наука і суспільство); *Офіційними тут [у Танзанії] визнано дві мови – суахілі і англійську* (Україна молода); *Про те, що книга Миколи Островського “Як гартувалася сталь” мала неабиякий розголос у світі, свідчать хоча б її видання (є у фондах музею) на таких мовах світу, як бенгальська, пуншу, суахілі, японська, китайська* (Україна молода). Проте субстантив **палі** (одна з середньоіндійських мов) у “Великому зведеному орфографічному словнику сучасної української мови” [4, с. 454] та “Українському орфографічному словнику” [6, с. 555] зафіксований як іменник чоловічого роду, що, на нашу думку, зумовлено впливом російської мови, де іменники – назви мов мають значення чоловічого роду (пор.: *палі нескл, м.* (Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин. – М. : Русский язык, 2003. – С. 502).

Закон семантичного підпорядкування в сучасній мовній практиці зумовив зміну граматичного значення середнього роду на граматичне значення жіночого роду в

таких невідмінюваних іменниках – назвах неістот: **авеню, штрассе** (за родовою назвою вулиця); **боржомі, віші** (за родовою назвою “мінеральна вода”); **страдиварі, хардингфеле** (за родовою назвою скрипка); **вилепілі, стабуле** (за родовою назвою сопілка); **бері-бері, мільдьо** (за родовою назвою хвороба); **кольрабі, саямі** (за родовими назвами капуста, ковбаса відповідно); **пастіччо** (за родовою назвою опера); **проміле** (за родовою назвою частка) та ін. Пор.: *Бел із чоловіком Сіднеєм Глаком живе в Нью-Йорку, на престижній Манхеттенській Парк-Авеню* (Україна молода); *Усім відома “боржомі”, наприклад, належить до гідрокарбонатних вод* (Україна молода); *Щоб “Боржомі” була не з-під крана...* (Високий замок); *Хроматична сопілка – сестра білоруської дуди, польської фуярки, чеської сопеліни, російської сопелі, литовської лумдзяліси, латиської стабуле, естонської вилепілі* (Музика); *Сира кольрабі користується особливим успіхом у дітвори* (Хлібороб України).

У закріпленні вторинного граматичного значення роду важливим чинником виступає формальна подібність невідмінюваного слова до відмінюваних іменників. Чимало лексем з фіналлю /a/ набуло граматичного значення жіночого роду, пор.: **фейхоа, твема, ча-ча-ча** та ін., напр.: ... **фейхоа** – іспанського походження, з родини міртових. *На Кавказі вічнозелена, росте чагарниками або деревцями* (Україна молода). Іншомовні слова **карт-бланш, жакоб** і под. належать до чоловічого роду за формальною ознакою, напр.: *“Чорноморнафтогаз” нарешті отримав газово-нафтовий “Зміїний” карт-бланш* (Україна молода); *Мало не вперше Президент дав повний карт-бланш Прем’єру під час формування уряду* (Україна молода).

Родова належність іншомовних невідмінюваних іменників – власних географічних назв, найменувань газет, журналів підпорядкована формально мотивованому граматичному значенню роду загальних назв, що виступають родовими поняттями, – держава, місто, озеро, річка, гора, острів, столиця, газета, журнал і т. ін.: *гостинне Батумі* (місто), *стрімка Арагві* (річка), *висока Ай-Петрі* (вершина), *зелений Хоккайдо* (острів), *небезпечний Страмболі* (вулкан). Функціонування маловідомих і рідкоживаних субстантивів у мові засобів масової інформації супроводжується своєрідними “позначками” – родовими назвами, пор.: *Скелет кита знайдено біля столиці країни Сантьяго* (Вечірній Київ); *Імена українських альпіністів, що загинули в ущелині Безенгі, назвали в їхньому місті* (Україна молода); *Речника лікуватимуть у штаті Огайо* (Вечірній Київ). Для невідмінюваних іменників-топонімів, які відомі широкому загалу, такі позначки не обов’язкові: *Юрій Іванович на літні вакації вирушив аж до далекої латиноамериканської Перу* (Україна молода). Якщо слово співвідноситься з різними родовими поняттями, воно вживається в різних формах роду, пор.: **Гаїті** *потроху оговтується після найбільш руйнівного у своїй історії землетрусу, який 12 січня перетворив цю бідну, але мальовничу країну в Карибському морі на руїни* (Україна молода); *Увечері понеділка за місцевим часом (опівночі за київським) острів Гаїті захитався від найпотужнішого землетрусу* (Україна молода).

За родовою назвою визначають і рід невідмінюваних іменників – назв органів преси, громадських організацій, спортивних клубів, команд тощо. Напр.: *Про це повідомила “Торонто стар”* (газета); *“Темпо” подав цікаві публікації про футбольний чемпіонат* (журнал); *“Наполі” перемогла у фінальному матчі з рахунком 3:1* (команда).

Лексико-семантичний чинник зумовив появу групи іншомовних невідмінюваних іменників – назв неістот, що мають паралельні родові форми. У сучасній українській мові невідмінювані іменники **сопрано, мецо-сопрано, контральто** мають граматичні значення середнього або жіночого роду залежно від їхньої семантики: **сопрано** – 1) високий жіночий голос; колоратурне сопрано; 2) співачка з таким голосом; 3) високі за регістром різновиди деяких музичних інструментів. Диференціація першого та другого значень відбувається за допомогою грамам середнього та жіночого роду, пор.: *Крім завжди соковитого мецо-сопрано, драматичного таланту, Олена Образцова постійно дивує глядачів своїми зовнішніми перевтіленнями* (Україна молода); *Окрасою цієї сцени стали яскравий, сильний тенор О. Лихача та чудова сопрано С. Мамчур* (Музика); *Тепер її оригінальне контральто на вагу золота* (Україна молода); *Молода контральто Ольга Каспрук, яка володіє чудовим глибоким голосом...* (Імміграда).

Невідмінювані іменники **біснале, тріснале** мають значення “фестиваль” або “виставка”, які розрізняють за допомогою грамам чоловічого або жіночого роду, пор.: **49-ий біснале** було проведено у Венеції (Культура і життя); ... **зустріти його** [художника] на **Венеціанській Біснале** було несподіванкою (ПіК). Показниками граматичного значення роду в цих реченнях є приіменниковий залежний член з атрибутивною функцією. Крім того, у цій ролі можуть використовуватися й інші синтаксичні засоби – займенники різних груп, дієслова у функції предиката чи ідентифікатора.

Деякі невідмінювані іменники мають граматичне значення середнього і чоловічого або середнього і жіночого роду, напр.: **есперанто, віші, ламенто** – ж. і с. роду; **брєнді, екю, ескудо, наргіле, нейтрино, па-де-де, па-де-труа, статус-кво, хаші** – с. і ч. роду. Вторинне граматичне значення роду цих іменників новіше і зумовлене системою лексико-семантичних зв'язків невідмінюваного іменника як видової номінації і загальнородової назви, унаслідок чого відбувається перенесення формально мотивованого роду відмінюваного іменника на невідмінюваний.

Тенденція визначати граматичне значення роду невідмінюваних іменників – назв неістот відповідно до комплексу лексико-семантичних зв'язків є дуже активною в сучасній українській мові. У “Великому зведеному орфографічному словнику української мови” [4] невідмінювані іменники-неологізми зафіксовані без граматичної індексації родової належності, напр.: **адрія, азмарі, айтису, акме, алонже, альніко, аматисто, асулехо, бахші, бахуврихі, баяті, бензоє, броше, варимю, візе, пандеро, пандурі, сантурі, синто, соті, субімаго, субіто, субресо, тату, тондо, ферніко, чанді** та ін. Ці неологізми свідчать про витворення абсолютно нових і відмінних тенденцій та законів родової диференціації невідмінюваних іменників. Тільки мовна практика й активне освоєння таких субстантивів українською мовою диференціюють на перспективу їхній граматичний рід.

Родову належність невідмінюваних іменників – назв осіб визначають за семантичним принципом. Субстантиви, що називають осіб чоловічої статі, належать до чоловічого роду: **ага, денді, газі, генро, гринго, ефєнді, мачетєро, мікадо** й под.; іменники – назви осіб жіночої статі – до жіночого роду: **леді, мадам, міледі, міс, місіс, емансипє, пері, пані, фрау, фру** та ін.

Показником категорії роду в іншомовних невідмінюваних субстантивах на зразок **візаві, зомбі, конферансьє, протєже**, що мають граматичне значення чоловічого і жіночого роду, є синтаксичні відношення, напр.: **Ніяк не можу дорожумітися, чим же схожі між собою ця світська дама зі своєю протєже в скромній одєжині** (М. Слабошпицький); **Спікер так і не відмовився “впрягти” свого протєже у центристський альянс...** (Українське слово).

Родова належність невідмінюваних іменників – власних назв осіб семантично мотивована. Функцію “ідентифікаторів” граматичного значення роду виконують синтаксичні засоби, напр.: **Стартувавши з першої позиції, Баррікєлло саме на ній і закінчив перегони** (Україна молода); **Віардо мала не лише блискучі природні дані, а й чудових учителів** (Україна молода).

Невідмінювані іменники іншомовного походження – назви сукупності осіб і ті, що є назвами збірних понять, функціонують у сучасній українській мові з грамемою середнього роду: **журі, лобі, тріо**, напр.: **Щоправда, журі було іншої думки** (ПіК); **Ми популяризуємо Україну, формуємо в такий спосіб українське лобі** (ПіК).

Для слів-фаунонімів невідмінюваного зразка у вираженні родового значення характерна асиметрія дихотомії чоловічий – жіночий рід. Семантико-граматичний зміст категорії роду в них виявляється непослідовно. Невідмінювані фауноніми є переважно іменниками чоловічого роду, що відповідає загальному правилу, за яким усі іншомовні невідмінювані субстантиви – назви тварин належать до чоловічого роду: **боа, шимпанзе, фламінго, гуанако, гризлі, ему, жако, зебу, ара, карибу, маго, макі** та ін. Пор.: **Червоний ара – великий папуга, що живе в густих дощових лісах Південної Америки** (Велика ілюстрована енциклопедія тварин); **Карликовий шимпанзе, чи бонобо, живе в густих хащах, харчується плодами, насінням, травою та дрібними тваринами** (Велика ілюстрована енциклопедія тварин).

Найновіші тлумачні та орфографічні словники української мови зафіксували відхилення від цього правила. Деяким невідмінюваним іменникам – назвам тварин властива омонімізація форм роду, тобто грамами роду розподіляються між різним

вживанням однієї словоформи, напр.: *кенгуру*, ч. і ж. [5, с. 424]; *альпака*, ч. і ж. [5, с. 14]; *динго*, ч. і ж. [5, с. 222]; *колі*, ч. і ж. [5, с. 440]; субстантиви *гурамі*, *маго*, *івасі*, *тюрбо*, *цеце*, *окапі*, *путасу* віднесено до жіночого роду, *рамбульє* – до середнього [5, с. 1015]. Проте в “Українському орфографічному словнику” [6, с. 732] та “Великому зведеному орфографічному словнику сучасної української мови” [4, с. 586] слово *рамбульє* зафіксоване як іменник чоловічого і жіночого роду.

Отже, серед невідмінюваних іменників – назв неістот у сучасній українській мові виявлено нові тенденції перерозподілу за родами, що зумовлено активним входженням цих одиниць, а особливо нових, до словникового фонду мови-реципієнта. Помітно розширилося коло невідмінюваних іменників, родову належність яких визначено за родовою ознакою їхнього загального слова-поняття. Родове значення багатьох невідмінюваних субстантивів-неологізмів у нових лексикографічних виданнях ще не кодифіковане.

Література

1. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1986. – 640 с.
2. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.
3. Озерова Н. Г. Лексическая и грамматическая семантика существительного / Н. Г. Озерова. – К. : Наук. думка, 1990. – 192 с.
4. Великий зведений орфографічний словник сучасної української мови. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2003.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2004.
6. Український орфографічний словник. – К. : Довіра, 2009.
7. Словник української мови / кер. В. В. Німчук ; відп. ред. В. В. Жайворонок. – К. : ВЦ “Проміт”, 2012. – 1320 с.